BIBLIOTEKARZ PODLASKI
3/2020 (XLVIII)
<https://doi.org/10.36770/bp.522>
ISSN 1640-7806 (druk) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Maria Zadencka*

Uniwersytet Sztokholmski, Szwecja

<https://orcid.org/0000-0001-8998-4269>

Materiały ze zbiorów Muzeum Polskiego w Rapperswilu: Józef Mackiewicz i Józef Fryd dyskutują o *Sprawie pułkownika Miasojedowa*

Materials from the collection of the Polish Museum in Rapperswil:
Józef Mackiewicz and Józef Fryd on *The Colonel Myasojedov Affair*

Abstract: The Polish Museum in Rapperswil houses the private archive of writer, novelist and commentator on politics Józef Mackiewicz (1902–1985). This archive was catalogued and made accessible in 2006. It is of great value for studying the professional and private network of the writer. Mackiewicz maintained contacts with a large number of persons and institutions belonging to the Polish exile community and exiles from other Eastern European countries.

In the article, I propose to study this kind of material with the help of Florian Znaniecki's concept of *social circle*, i.e. a "virtual audience or public to which a thinker addresses himself". The concept helps to bring out the importance of specific emigration conditions – above all, the writer's change of surrounding cultural environment and change of audience.

* Maria Zadencka – prof. dr hab.; pracuje na Uniwersytecie Sztokholmskim; autorka monografii: *W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych*; redaktor tomu: *East and Central European History Writing in Exile 1939–1989*.

Using the example of the correspondence between Józef Mackiewicz and film producer Józef Fryd (1905–1994) about (ultimately unrealized) plans to screen Mackiewicz's novel *The Colonel Myasoyedov Affair* (1964), I show how the discussion on the script highlights his changing perception of the audience, and his adjustment to another media. Mackiewicz's letters constitute the rare occasion when he comments in detail on the novel.

Keywords: emigration literature, emigration archives, emigration biography.

Biografie emigrantów, ich działalność i twórczość bada się trudno i podobnie trudno jest je przedstawiać i interpretować. Materiały źródłowe do badań nad emigracją są wielokrotnie rozproszone, często zaginione, trudne do rekonstrukcji, wymagają żmudnych poszukiwań. Znajomość archiwów emigracji i skomplikowanej historii spuścizn jest podstawową wiedzą dla badań nad kulturą emigracji – i choć przestaje być wiedzą ezoteryczną dzięki prowadzonym po 1989 roku poszukiwaniom dokumentów, scalaniem i opracowywaniem zbiorów, to jednak nadal istnieje sporo przeszkód w pełnym rozpoznaniu ich zawartości i adekwatnym dobieraniu metod badań.

Badania nad literaturą emigracyjną są trudne także ze względu na częściowe wyrwanie pisarzy emigracyjnych z kontekstu własnej kultury, na nową zawodową socjalizację emigrantów, nowe inspiracje, sieć międzynarodowych kontaktów. Nie da się badać polskich życiorysów emigracyjnych i twórczości emigrantów wyłącznie przez pryzmat spraw polskich, ponieważ, choć leżą one w centrum uwagi pisarzy, oświetlane są przez nich w sposób często wyjątkowy, wynikający z przemyśleń i reakcji na bliski, długotrwały kontakt z kulturowymi zjawiskami w nowych krajach zamieszkania. Pisarze-emigranci często piszą „inaczej”, ponieważ zmienił się ich „socjalny krąg”: został zawężony przez fakt opuszczenia kraju, ale też rozszerzony przez nowe kontakty i perspektywy. „Socjalny krąg” jest to taki kontekst twórczości, w jakim Florian Znaniecki opisuje *social circle of a man of knowledge*: „krąg publiczności”, do której pisarz adresuje swą twórczość „wirtualnie”, mówiący m. in. o inspiracjach i oczekiwanych reakcjach¹.

¹ Szerzej na temat koncepcji *social circle* Floriana Znanieckiego w badaniach nad twórczością intelektualistów na emigracji pisałam w *Polish Exile Historians at the International Historical Congresses*, [w:] M. Zadencka, A. Plakans, A. Lawaty (red.), *East and Central European History Writing in Exile 1939–1989*, Leiden-Boston: Brill Academic Publishers 2015, s. 156–189.

Rapperswil – spuścizna po Józefie Mackiewiczu i Barbarze Toporskiej

W wypadku biografii i twórczości Józefa Mackiewicza mamy do czynienia z jednym z większych emigracyjnych kręgów kontaktów prywatnych i instytucjonalnych. Opisanie go jest niemałym zadaniem, stojącym przed badaczami zajmującymi się twórczością i biografią Mackiewicza.

W archiwum Muzeum Polskiego w Rapperswilu przechowywana jest spuścizna po Józefie Mackiewicz i jego żonie Barbarze Toporskiej. Została ona uporządkowana i skatalogowana oraz udostępniona w roku 2006, po 20 latach, jakie upłynęły od śmierci obojga (Barbara zmarła kilka miesięcy po mężu². Jest to duży (272 + 79 jednostek archiwalnych) zbiór korespondencji, dokumentów, manuskryptów i maszynopisów, dokumentacji faktograficznej gromadzonej podczas pracy nad kolejnymi książkami, wycinków prasowych z recenzjami itd.³ Zbiór ten został też stopniowo w większości zdigitalizowany. Część korespondencji została wydana przez wydawnictwo Kontra w opracowaniu Niny Karsov⁴.

Mackiewiczowie starannie dobrali miejsce dla zabezpieczenia swojej spuścizny. Wskrzeszone w roku 1975 Muzeum kontynuowało XIX-wieczną tradycję dawnej instytucji polskiej emigracji politycznej w neutralnej politycznie Szwajcarii, kolekcjonując ważne „pamiątki” po emigrantach i dokumentację życia emigracyjnego. Dla decyzji Mackiewiczów ważne były także szwajcarskie przepisy prawne, które zapewniały ochronę akt prywatnych na 20 lat.

² I. Gass, E. Furma, A. Tomczak, *Spuścizna po Józefie Mackiewicz (1902–1985) Rapperswil 2006*, opracowana na podstawie wytycznych Archiwum Polskiej Akademii Nauk opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych: <https://polenmuseum.ch/wp-content/uploads/2018/11/polenmuseum-in-rapperswil-1-mackiewicz-jozef.pdf> – pobrano 10.10.2019.

³ Muzeum Polskie w Rapperswilu we współpracy z Instytutem Pamięci Narodowej zorganizowało z tej okazji konferencję poświęconą twórczości Barbary Toporskiej i Józefa Mackiewicza (26-27 września 2006). Materiały z konferencji wydane zostały w tomie: Nina Kozłowska i Małgorzata Ptasieńska (red.), *Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej, Materiały z konferencji w Muzeum Polskim w Rapperswilu z cyklu „Duchowe źródła nowej Europy”*, Zamek Rapperswil, 26-28 września 2006 r.

⁴ Kolejne tomy listów ukazały się w serii wydawnictwa Kontra: Józef Mackiewicz *Dziela* – t. 20: *Listy do redaktorów „Wiadomości” (także Barbary Toporskiej)*, 2010; – t. 26: *Listy (Paweł Jankowski, Józef Mackiewicz, Barbara Toporska)*, 2017; – t. 27: *Listy (Juliusz Sakowski, Józef Mackiewicz, Barbara Toporska)*, 2019; – t. 28: *Listy (Michał Chmielowiec, Irena Chmielowcowa, Józef Mackiewicz, Barbara Toporska)*, 2019; t. 29: *Listy (Janusz Kowalewski, Józef Mackiewicz, Barbara Toporska)*, 2019.

Archiwum w Muzeum rapperswilskim jest głównym zbiorem dokumentów po Mackiewiczach. Z innych, większych zbiorów wspomnieć należy materiały znajdujące się w Archiwum Emigracji w Toruniu oraz trzy „jednostki archiwalne”, które są w posiadaniu Biblioteki wrocławskiego Ossolineum, a które dotyczą właściwie jednej sprawy: konfliktu Mackiewicza ze środowiskiem dawnej AK. Duża część spuścizny po Mackiewiczach znajduje się też w bibliotece Uniwersytetu Harvardzkiego – zasoby te pokrywają się w znacznej mierze z częścią archiwum Mackiewicza, którą odkupił od niego w początkach lat 70. XX wieku Aleksander Janta.

Józef Mackiewicz – pisarz i publicysta

Józef Mackiewicz (1902–1985), pisarz, dziennikarz, polemista, historyk – był jedną z wybitniejszych postaci polskiej emigracji powojennej. Brat Stanisława Cata-Mackiewicza przed wojną współpracował z wydawanym przez niego w Wilnie konserwatywnym opiniotwórczym dzienniku „Słowo” jako reporter. Wcześniej brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej 1920–1921. Był wydawcą pisma „Gazeta Codzienna” o kierunku krajowym w czasie okupacji litewskiej Wilna (październik 1939 – sierpień 1940). W czasie okupacji niemieckiej (za wiedzą władz podziemnych) uczestniczył w międzynarodowej komisji obecnej przy otwieraniu grobów w Katyniu. Po wojnie, na emigracji mieszkał początkowo we Włoszech, później w Londynie, ostatecznie zamieszkał z żoną w Monachium. Współpracował między innymi z londyńskimi „Wiadomościami”, z „Kulturą” paryską, z „Zeszytami Historycznymi” oraz z szeregiem wschodnioeuropejskich pism emigracyjnych. Jako publicysta znany był ze swoich radykalnych antykomunistycznych poglądów. Krytykował wojenną politykę AK, politykę posoborowego Kościoła katolickiego i postawę środowisk katolickich wobec komunizmu. Jego antykomunizm można porównać do stanowiska Alaine Besançon. Był także przeciwnikiem narodowych ideologii. Rozwijał ciekawy i w okresie powojennym dość odosobniony pogląd, że narodowe emocje nie pozwalają Polakom patrzeć trzeźwo na relacje z sąsiadami a przede wszystkim kształtować polityki wobec Niemiec, a wcześniej, wobec Rosji. Mackiewicz jest jednak przede wszystkim autorem panoramicznych powieści historycznych, które przedstawiają dzieje Europy środkowej i wschodniej, a także dzieje wschodnich terenów Rzeczypospolitej w czasach od końca XIX wieku do zakończenia II wojny światowej. Powie-

ści te łączą realizm, wiedzę polityczną i faktograficzną z opisem losów ludzi, makro- i mikro-historię z przyrodą w tle. Posługują się też w sposób bardzo dyskretny alegorią, która sprawia, że można odczytywać je w pewnym sensie jako przypowieści z sensem moralno-filozoficznym. Treścią powieści Mackiewicza jest los ludzki w „naturalnych” i „nienaturalnych” warunkach. *Kontra*, *Droga donikąd* i jej kontynuacja *Nie trzeba głośno mówić*, *Sprawa pułkownika Miasojedowa* – to może najbardziej znane tytuły. Mackiewicz jest też autorem wielu opowiadań i szkiców przeważnie wspomnieniowych, pisanych z olbrzymim wy-czuciem realizmu drobnych scen, dialogu i anegdotycznego skrótu⁵.

Na emigracji Mackiewicz utrzymywał kontakty z bardzo dużą liczbą osób i instytucji ze środowisk emigracji polskiej oraz emigracji krajów wschodnioeuropejskich – rosyjskiej, białoruskiej, ukraińskiej, emigracji z krajów bałtyckich (nie tylko litewskiej). Do jego kontaktów zaliczyć można nie emigrację wprawdzie, ale kręgi dzielące los przesiedlonych Polaków i ludności ze wschodu – przesiedlonych Niemców (do grona korespondujących przez lata z Mackiewiczem należał prof. Gothold Rhode). Utrzymywał kontakty z „krajowcami wileńskimi” oraz ludźmi związanymi kiedyś z redagowanym przez brata „Słowem” wileńskim.

Zachowana korespondencja z osobami prywatnymi i instytucjami odsłania konstelację ludzi różnych narodowości związanych podobnym doświadczeniem historycznym, choć nie zawsze podobnymi poglądami⁶. Dla badacza jego powieści zbiór ten dostarcza wielu ważnych informacji. Stanowi do pewnego stopnia obraz „socjalnego kręgu” Mackiewicza, jego poszerzonego *social circle*, czyli wirtualnej publiczności, do której skierowane są i która motywuje i inspirowe jego książki, przede wszystkim powieści i opowiadania.

Byli to ludzie, którzy reagowali na jego utwory, których zajmowały te same problemy, których dotknęło osobiście dwudziestowieczne przesuwanie terytoriów, którzy znali skomplikowane, mozaikowe społeczeństwa wielona-

⁵ Proza i biografia Józefa Mackiewicza posiada wiele opracowań. Oprócz Włodzimierza Boleckiego, Grzegorza Eberhardta, Adam Fitasa, Wacława Lewandowskiego, Kazimierz Orłosa pisali o Mackiewiczu m.in. Katarzyna Bałżewska, Aleksander Fiut, Bogdan Gancarz, Andreas Lawaty, Tomasz Mianowicz, Dariusz Rohka, Olaf Swolkień, Jan Zieliński. Obszerna bibliografia opracowań znajduje się na poświęconej Mackiewiczowi stronie internetowej. <http://www.jozef-mackiewicz.com/index.htm> (pobrano 3.3.2021).

⁶ Wydawnictwo Kontra wydało sześć tomów *Listów* Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej (*Dziela*, tom 20, 21, 26, 27 i 29).

rodowościowe sprzed II wojny, przeżyły narastanie konfliktów i ostateczny rozpad tych społeczeństw. Współczesność wkroczyła na opisywane przez Mackiewicza tereny w sposób najbardziej gwałtowny z możliwych i to doświadczenie powraca w wielu listach w różnych postaciach i komentarzach. Pamięć Rosji carskiej, przedrewolucyjnej, niezbyt opresyjnej, a w porównaniu z komunizmem prawie liberalnej, była tu ciekawym spoiwem. A także, oczywiście, pamięć wielonarodowościowego Wilna i Litwy historycznej, czyli tego terytorium, które rozpadło się ostatecznie na ich oczach, co Mackiewicz opisywał jako koniec „Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Oczywiście dodać tu trzeba doświadczenie wojny, okupacji niemieckiej i sowieckiej, przeżyte na terenach wschodniej Polski, które w wypadku Mackiewicza było powodem upartych powrotów do omawiania złożoności „kwestii niemieckiej” i „kwestii rosyjskiej”. Podsumował je słowami: „tylko ja jestem prawdziwym antyhitlerowcem wśród rodaków; reszta to tylko anty-Niemcy. Tylko ja jestem prawdziwym antykomunistą; reszta to anty-Rosjanie”.

Do kręgu osób, które korespondowały z Mackiewiczem należeli, na przykład, przyjaciel z młodości: dyrektor Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP na Uchodźstwie Paweł Jankowski; krajowcy wileńscy: senator Zygmunt Jundziłł oraz poseł i minister Kazimierz Okulicz; pisarz Janusz Kowalewski, ksiądz Alfons Jacewicz – uczestnik walk w Rosji w armii Denikina, po II wojnie czynny w Meksyku, który dostarczał Mackiewiczowi materiału do jego dwu książek na temat polityki Watykanu; Serge Kryzysky; autor monografii o Buninie, literaturoznawca Gleb Struve, księżniczka rosyjska Barbara Szubska, pochodzący ze wschodniej Galicji Wit Tarnawski, pochodzący z Wileńszczyzny Czesław Miłosz, redaktor *Kultury* Jerzy Giedroyc, wspomniany wyżej historyk prof. Gothold Rhode, czy późniejszy wydawca *Dziół* Mackiewicza Nina Karsov z emigracji po roku 1968.

Ten „krąg wirtualnej publiczności” Mackiewicza łączyło podobne doświadczenie, zainteresowanie historią, która była jednocześnie drogą do zrozumienia optymalnych praw polityki. Tezę, że to właśnie ten krąg ludzi wpłynął na kształt pisarstwa Mackiewicza na emigracji potwierdza w pewnym sensie ewolucja tego pisarstwa.

Mackiewicz napisał swoje najważniejsze historyczne powieści na emigracji. Można prześledzić, jak zmienia się charakter i tematyka jego twórczości – jak z reportera staje się historykiem i jak świat tych powieści otwiera się jeszcze

bardziej na doświadczenia innych narodów: od *Drogi do nikąd* (1955), która podsumowuje jego własne przeżycia z okresu okupacji sowieckiej i której obrazowanie łączy ją z przedwojennymi reportażami *Bunt rojstów* (1938), przez *Kontrę* (1957), która rozwija serię jego powojennych reportaży *W Dolinie rzeki Drawy* (1955), ale jest już również poszerzonym studium historii Kozaczyzny w ostatnim stuleciu — do *Sprawy pułkownika Miasojedowa* (1962), która opisuje Rosję i jej graniczne prowincje sprzed rewolucji, oraz do *Nie trzeba głośno mówić* (1969), która daje wielowymiarowy obraz niemieckiej polityki wojennej na wschodzie z czasów II wojny światowej. Emigracyjne kontakty, wymieniane uwagi, lektury i materiały dostarczają inspiracji i skierowują uwagę pisarza w rejony, w których może rozwijać własne zainteresowania polityką, w inny sposób, niż robi to „interwencyjna” publicystyka, posługując się innym, to jest historycznym, materiałem, na którego przykładzie badać można doświadczenia różnych narodów i państw.

Krąg ludzi, z którymi Mackiewicz korespondował, wyznaczał też symbolicznie grupę potencjalnych czytelników, do których kierował swoje powieści. Mackiewicz pisał oczywiście także z myślą o szerokim odbiorze jego książek, również o czytelnikach w Polsce. Prawdopodobnie, choć jest to teza nie do udowodnienia, entuzjastycznymi czytelnikami Mackiewicza byli i są zawsze przede wszystkim ludzie czujący wspólnotę duchową z „tak zwanym Wschodem europejskim”, jak to ironicznie nazywał pisarz opisując fazy konstruowania tego pojęcia w dyskursach politycznych ubiegłych wieków⁷. Sam Mackiewicz miał specyficzne wyobrażenie o gustach czytelniczych i modach, które dowcipnie w trakcie jednego ze spotkań autorskich określił jako zjawiska nieprzewidywalne i irracjonalne – jako „wielką niewiadomą”.

Ukazywały się kolejne tłumaczenia jego książek. W roku 1964, producent filmowy Józef Fryd przedstawił Mackiewiczowi pomysł ekranizacji *Sprawy pułkownika Miasojedowa* (1962). Korespondencja z Józefem Frydem na temat scenariusza pokazuje proces dopasowywania się pisarza do innego medium i przede wszystkim do innej niż dotąd publiczności – przy jednoczesnym zachowaniu najważniejszych elementów literackiej i ideowej konstrukcji dzieła.

⁷ J. Mackiewicz, *Tak zwany Wschód europejski*, „Wiadomości” 19.05.1957, Londyn Rok 12, nr 20 (581). <http://retropress.pl/wiadomosci/tak-zwany-wschod-europejski/> (pobrano 15.03.2020).

Sprawa pułkownika Miasojedowa: powieść przekształca się w scenariusz

W powieściach Mackiewicza nie ma w zasadzie śladów psychologizowania, choć są one „uszyte” z losów poszczególnych ludzi. Jest natomiast obrazowość i konkretność spostrzeżeń bohaterów, nazywana przez badaczy nawet poetyczną „ewokatywnością”, zawsze uwzględniająca różnice postrzegania u różnych postaci⁸. Nie ma też w tych powieściach, w większości historycznych, idealizacji historii (oprócz może w wypowiedziach samych postaci). Jest natomiast niezwykle wycucie koordynacji przestrzeni i czasu oraz umieszczanych w nich wydarzeń, które sprawia, że linie losów ludzkich tworzą podstawę wielkiego systemu powiązanych ze sobą dalekimi relacjami fenomenów.

Naoczność narracji i linearność losów sprawiają, że w zasadzie wszystkie powieści Mackiewicza wydają się być dobrym materiałem do ekranizacji. Jednak, być może, cechy te najwyraźniej dostrzec można w *Sprawie pułkownika Miasojedowa* (1962)⁹.

W roku 1964 pojawił się pomysł ekranizacji powieści *Sprawa pułkownika Miasojedowa*. Pomysłodawcą był Joseph Fryd (1905–1994), producent filmowy urodzony w Warszawie, mieszkający we Włoszech, zajmujący się produkcją i dystrybucją filmów włoskich i amerykańskich – do najbardziej znanych należy seria kręcona we Włoszech dla MDM, Hollywood *Hercules* z lat 50. i 60.¹⁰

Duża część korespondencji Fryda i Mackiewicza dotyczy samej propozycji, związanych z nią umów i spraw praktycznych. Fryd pragnął kręcić film w Stanach Zjednoczonych i podawał McGraw and Hill New York – potężną kompanię filmów edukacyjnych, która w roku 1972 kupiła Contemporary Films – jako jednego z możliwych producentów. Korespondencja na temat planów trwała kilka lat. Projekt ostatecznie nie udał się, jednym z jego „efektów ubocznych” było zaginione tłumaczenie książki na język angielski, przygotowane przez Lwa Sapiechę.

⁸ Problemy dotyczące możliwych inspiracji biologiczną metodologią i teorią w powieściach Mackiewicza omawiałam w referacie wygłoszonym na sesji *Józef Mackiewicz (1902–1985): świadek „krótkiego stulecia”* w Centrum Willi Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego. 8–9 IV 2010.

⁹ J. Mackiewicz, *Sprawa pułkownika Miasojedowa*, Londyn: B. Świderski 1962; Kontra: Londyn 1983, 1989, 2007 (*Dzieła*, t. 4).

¹⁰ <https://www.fandango.com/people/joseph-fryd-227021> [pobrano 15.3.2020].

Wybrałam z zachowanej w Rapperswilu korespondencji Mackiewicza kilka listów z roku 1971. Joseph Fryd przedstawia w nich koncept scenariusza opartego na powieści. Mackiewicz omawia tę propozycję, reagując jak zwykle ostro, ale też wdając się w dyskusję nad pewnymi częściami, którą Fryd z kolei podejmuje. Mackiewicz stwierdza, że przesyła swoje uwagi do propozycji Fryda, ponieważ cały projekt go zafrapował, nie podejmuje się jednak podjąć napisania nowej filmowej noweli, co proponował Joseph Fryd¹¹.

Ta wymiana zdań wydaje się ciekawa pod wieloma względami. Po pierwsze, jest jedną z niezbyt licznych zachowanych wypowiedzi Mackiewicza na temat jego własnego warsztatu pisarskiego. Po drugie, pertraktacje na temat kształtu scenariusza odsłaniają hierarchię ważności scen i wątków powieści. Po trzecie, zawierają one też dyskusję na temat unaocznianego w dziele „czasu epoki” i „czasu literatury”, czyli sposobu traktowania różnicy między historycznym czasem i „wyglądami” opisywanej realistycznie epoki a czasem aktualnym oraz „gustem i wrażliwością” aktualnej epoki w której dzieło jest odbierane. Różnica ta nie jest może tak wyraźna przy lekturze (gdzie łatwiej jest mieszać czy wybierać między różnymi „współczesnościami”), ale staje się zasadniczym problemem do rozwiązania w filmowej adaptacji. Po czwarte, dyskusja Mackiewicza i Fryda odsłania granice między fikcją a realistycznie traktowanym faktem w literaturze Mackiewicza i ukazuje ich przesunięcia w filmie, gdzie stopień naoczności i iluzja oddziałuje na odbiorcę silniej niż to ma miejsce w słowie pisanym.

Sprawa pułkownika Miasojedowa jest to oparta na autentycznych wydarzeniach historia rosyjskiego żandarma oskarżonego podczas I wojny światowej o szpiegostwo na rzecz Niemiec w procesie nazywanym rosyjską sprawą Dreyfusa. W powieści Miasojedow pnie się po szczeblach kariery w ostatnich latach istnienia Rosji carskiej – z prowincjonalnych guberni zachodnich do stołecznego centrum i ministerstwa wojny, a także nominacji na adiutanta ministra wojny Suchomlinowa. Historia jego życia i kariery jest opowiedziana na szerokim tle dziejów Rosji tamtego okresu, wzrastających nastrojów rewolucyjnych, rozprężenia struktur społecznych, wzrastającej roli Ochrony. Losy żandarma Miasojedowa, przedstawiciela władzy państwowej, mogą

¹¹ Listy: Joseph Fryd do Józefa Mackiewicza 10.09.1971 oraz 18.09.1971; Józef Mackiewicz do Josepha Fryda 14.09.1971. – Spuścizna po Józefie Mackiewiczu (1902 – 1985) MP Rapperswil [I/A/11].

być odczytywane jako poniekąd alegoryczny los Rosji, a przynajmniej służyć charakterystyce przedrewolucyjnego państwa rosyjskiego. Po wybuchu wojny, po porażkach na froncie i narastającym konflikcie między Suchomlinowem a wodzem naczelnym, księciem Mikołajem Mikołajewiczem, Miasojedow zostaje oskarżony o szpiegostwo – grają tu dużą rolę jego półlegalne kontakty głównie handlowe ze znanymi mu od dawna Żydami, którzy zostają także oskarżeni na fali ogólnie wzrastających w czasie wojny nastrojów antyżydowskich. Donos na Miasojedowa, który zwieńcza prawdopodobnie całkowicie spreparowane przez Ochronę dochodzenie, składa rywal Miasojedowa zazdrosny o kobietę i o jego miłosny romans ze znaną z lat młodości szansonistką Tamarą. Dochodzi do oskarżenia i rozprawy sądowej, która kończy się wyrokiem śmierci. W historii Miasojedowa kobiety odgrywają ważną rolę – jego wczesna miłość, Genia, próbuje go ratować, podobnie jak żona, pochodząca z Wilna Niemka Klara. Flirt z żoną ministra Suchomlinowa pomaga mu w karierze. W powieści, po wykonaniu wyroku na Miasojedowie historia toczy się dalej jako historia Klary, która spędza lata na zesłaniu na Syberii, wraca z poznanym tam mężem do Wilna i przeżywa raz jeszcze rosnącą grozę niechęci i pokątnych oskarżeń o szpiegostwo w czasie II wojny światowej. Powieść kończy się scenami bombardowania przepelnionego uchodźcami z Europy wschodniej Drezna przez aliantów.

Pomysł Fryda polegał na tym, by przedstawić tylko „Sprawę Miasojedowa”, rezygnując z drugiej części powieści, historii żony Miasojedowa, Klary. Film jednak miał być „historią miłości”, z wyraźnie zaznaczonymi i skontrastowanymi charakterystykami psychologicznymi postaci. Fryd tak charakteryzuje Miasojedowa:

Kim jest M.? Ja bym trochę kopiował Gonczarowa postać tego rosyjskiego Hamleta, który nigdy nie jest pewny i nigdy konsekwentny. Inteligentny ale trochę na „uboczu” spraw politycznych, kariera spada na niego dość przypadkowo.

(Fryd do Mackiewicza 10.09.1971)

Postaci kobiece, jak wyjaśnia w następnym liście, powinny być wyraźnie skontrastowane. Mackiewicz zgadza się na duże zmiany w fabule, jest zadowolony z konkretnych scen, które przedstawiał Fryd. Ma też szereg drobnych zastrzeżeń:

1. „Dyskusje” bardziej inteligentne, typowe dla ówczesnych czasów wśród inteligencji i rewolucjonistów. 2. Wystarczy, że policja w czasie pogromu zachowuje się nijako. Dopiero Kozacy kładą kres rozbojom. Inaczej będzie za grubo farbami. 3. Nie „góra”, lecz Ochra, popiera pogromy, i nie przeciw „inteligencji”, lecz przeciw „rewolucji”. Całą historię z Rasputinem wyrzuciłbym, albo wprowadził w postaci opowiadania przypadkowego. [...] Scenę w więzieniu absolutnie bym wykreślił. Jest absolutnie nieprawdziwa. Pułk. żandarmerii i w ogóle przestępców politycznych nie trzymano z kryminalnymi.

(Mackiewicz do Fryda 14.09.1971)

Podkreśla też rolę trzeciej kobiety, żony ministra Suchomlinowa, w której, w powieści, Miasojedow się zakochuje. Nie jest przeciwny mocniej zarysowanym psychologicznym charakterystykom. Dosłowność charakterów nie przeszkadza mu tak bardzo, jak „dosłowność” negatywnej charakterystyki przedstawianej w tle Rosji – w filmie skorumpowanej i zdemoralizowanej od administracji aż po kler. W tym fragmencie listu Mackiewicza pojawia się figura *podwójnego* porównania, która jest podstawą budowania realistycznego prawdopodobieństwa w powieści (w innym miejscu i przy innej okazji Mackiewicz komentuje porównanie jako część swojej metody wziętej z nauk przyrodniczych):

Pisze Pan słusznie, nie chcemy szematów banalnych i oklepanych. Otóż szemat na przykład pijanych popów, agentów Ochra, nędzy biedy ucisków i gwałtów pod panowaniem carów wydaje mi się właśnie banalny i oklepany. Poza tym nie odpowiada prawdzie.

Owszem, tak było, ale było w porównaniu [podkreślenie Mackiewicza]¹² do tego, co było na świecie. Natomiast w porównaniu do tego, co jest po rewolucji bolszewickiej, była to wolność słowa, myśli, poruszania się, w ogóle życie, o której dzisiaj nikt śnić nawet nie może.

(Mackiewicz do Fryda 14.09.1971)

Fryd podejmuje dyskusję, nie zgadzając się z tą myślową konstrukcją Mackiewicza – zrelatywizowanym porównywaniem Rosji w czasach dawnych

¹² Wszystkie podkreślenia w cytowanych listach Mackiewicza i Fryda wprowadzone są przez ich autorów.

Maria Zadencka, *Materiały ze zbiorów Muzeum Polskiego w Rapperswilu...*

i dzisiejszych – dawniej ze światem zachodnim i aktualnie z komunizmem. Komentuje generalnie:

Powiedzmy liberalizm epoki carskiej czy ich dobroć dziś to są światła, których nikt z publiczności (wiek od 20 do 45 lat) nie przyjmie.

Stąd moja idea szukania NOWOCZESNOŚCI (MODERN)

(Fryd do Mackiewicza 18.09.1971)

Lakoniczna wypowiedź Fryda traktuje ten problem w sposób przypominający pewne wypowiedzi teoretyków na temat problemu aktualizacji historii i biografii w filmie. I tak na przykład Robert Rosenstone, jeden z pierwszych badaczy, którzy podjęli temat, widział w filmie opozycję do historii pisanej profesjonalnie i charakteryzował filmowe ujęcia historii i historycznych biografii określeniem „*history as vision*”, podkreślając wpisane w gatunek odejścia od faktografii i pewne cechy łączące je z historiami tradycji ustnej, mającej zawsze znaczenie dla przyszłości¹³.

Fryd tłumaczy typ własnej estetyki także w inny sposób:

Gdybym robił film 50 lat temu, prawdopodobnie nakręciłbym TRAGEDIĘ ROMANOWYCH, licząc na to, że zamordowanie małych dzieci (mam na myśli synów cara) powinno by wzruszyć widzów. Albo ładna scena miłosna: car z żoną w pięknym parku. Ale DZIŚ, kiedy w ciągu jednej nocy giną ludzie w TOKIO (tysiąc rannych to jakby bitwa pod Pskowem kiedyś i nikogo to nie poruszyło). Krótko mówiąc, SPOTĘGAŁO (sic!) się efekty spraw, no i liczba. Taka bitwa pod Moskwą dziś jest mała zawierucha.

W klimacie takim mam kręcić film, który musi być *SHOCKING*. Ale myślę, że to samo dzieje się w literaturze.

(Fryd do Mackiewicza 18.09.1971)

Najwyżej cenione i ważne dla scenariusza są dla obu dwie sceny: scena, którą zachwyca się Fryd – powtarzając to kilkakrotnie – wydarzenie z frontu rosyjsko-niemieckiego I wojny: „wypadu grupy Miasojedowa na tyły niemiec-

¹³ R. Rosenstone, *Visions of the Past: The challenge of Film to Our Idea of History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995, 6, s. 15.

kie, z tym szczupakiem i orłem”, czyli opisanej długiej walki ptaka z rybą, o której wieść roznosiła się wśród żołnierzy. Sceną, której wagę podkreśla Mackiewicz, jest narada na dworze cara, gdzie dochodzi do starcia księcia Mikołaja Mikołajewicza z ministrem wojny, który stara się zrzucić winę za niepowodzenia wojenne na szerzącą się działalność szpiegów i gdzie wspomina się też fakt, że rewolucyjny ruch i Lenin stawia na Niemców.

W tej zawsze pospiesznej wymianie zdań i preliminarnych/prowizorycznych rozwiązaniach (za co obaj wzajemnie się przepraszają) jest dużo wiedzy i świadomości technik własnego rzemiosła oraz zewnętrznych warunków, w jakich się je uprawia. Jest też gotowość na kompromis podyktowany świadomością nieprzekraczalnych granic własnego rzemiosła, ale też podyktowany chęcią zrozumienia wzajemnych uwarunkowań. Nie ma, wydaje się, ideologicznej sztywności, mimo czasem ostrych sformułowań.

Podsumowując, wymiana listów Mackiewicza z Frydem nie jest typowa. Mackiewicz rzadko komentował wprost swój warsztat pisarski. „Krąg socjalny” Fryda z jego praktyką filmowca i praktyczną znajomością zachodniej kultury popularnej był inny, niż „krąg socjalny” Mackiewicza. Punkty wspólne, które ostrożnie zdefiniować można jako znajomość realiów polskich i przede wszystkim znajomość literatury i historii Rosji, pozwoliły na budowanie zaufania i, można przypuszczać, na przesunięcie wyobrażeń Mackiewicza o możliwym kręgu odbiorców jego twórczości – jeśli sądzić po stopniowej, osiągananej po intensywnej dyskusji, akceptacji propozycji Fryda i zgodzie na kompromisowe rozwiązania.

Bibliografia

- Fitas A., *Model powieści Józefa Mackiewicza*, Seria: Literatura współczesna – pisarze i problemy 2, Lublin 1996.
- Fryd J., [Listy do Józefa Mackiewicza 10.09.1971 oraz 18.09.1971]. – Spuścizna po Józefie Mackiewiczu (1902–1985), MP Rapperswil [I/A/11].
- Gass I., Furma E., Tomczak A., *Spuścizna po Józefie Mackiewiczu (1902–1985) opracowana na podstawie wytycznych Archiwum Polskiej Akademii Nauk opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych*, Rapperswil 2006.

Maria Zadencka, *Materiały ze zbiorów Muzeum Polskiego w Rapperswilu...*

<https://polenmuseum.ch/wp-content/uploads/2018/11/polenmuseum-in-rapperswil-1-mackiewicz-jozef.pdf>(pobrano 10.10.2019).

Mackiewicz J. [List do Josepha Fryda] 14.09.1971. – Spuścizna po Józefie Mackiewicz (1902-1985) MP Rapperswil [I/A/11].

Mackiewicz J., *Sprawa pułkownika Miasojedowa*, Londyn: B. Świderski, 1962. Kontra, Londyn 1983, 1989, 2007 (Dzieła, t. 4).

Mackiewicz J., *Tak zwany Wschód europejski*, „Wiadomości” 19.05.1957, Rok 12, nr 20 (581). <http://retropress.pl/wiadomosci/tak-zwany-wschod-europejski/> (pobrano 15.03.2020).

Rosenstone R., *Visions of the Past: The challenge of Film to Our Idea of History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995, s. 6.

Zadencka M., *Obrazy suwerenności. O wyobraźni politycznej w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa 2007.

Zadencka M., *The Shape of Europe in the Works of Oskar Halecki, Józef Mackiewicz, and Marian Kukiel*, [w:] *East and Central European History Writing in Exile 1939-1989*, red. M. Zadencka, A. Plakans, A. Lawaty, Leiden: Brill Academic Publishers, 2015, s. 263-281.

Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej. Materiały z konferencji w Muzeum Polskim w Rapperswilu z cyklu „Duchowe źródła nowej Europy”, Zamek Rapperswil, 26-28 września 2006 r., red. N. Kozłowska i M. Ptańska, Warszawa 2011.

Znaniecki F., *Social Role of the Man of Knowledge*, New York: Columbia University Press, 1940.